

VIII.-X. YÜZYIL TAVRIKA TÜRK-BULGARLARININ RUNİK VE DAMGAVARI İŞARETLERİ MESELESİ ÜZERİNE*

Viktor Leonidoviç MITS-Vadim Vladislavoviç MAYKO

1. Kaynaklar ve konunun tarihçesi:

Bu çalışmada önerilen konu fevkâlade zor ve çok yönlüdür. Bunun zorluğu hem nesnel hem de öznel olan birkaç etkene bağlıdır. İlk olarak, bu meselenin çözümlenmesi için biricik kaynağı arkeolojik malzemeler teşkil etmektedir. İkinci olarak, hangi işaretlerin gerçek runik harfler, hangilerinin ise damgavari kabile nişanları olduğu konusundaki tartışmalar ile bunların herhangi bir ek anlam taşıyıp taşımadıkları konusundaki tartışmalar günümüze dek süregelmektedir. Diğer yandan, söz konusu oyun için kullanılan aşık kemiği üzerindeki bir yığın işaret dizisi ise, bu dizideki bu yahut öteki sembol veya işaret oyun için yapılmış nişan mıdır, veya söz konusu seramik kaplar üzerindeki işaretler de, kab hacminin şifre edilmiş tanımlaması mıdır, yoksa bu muayyen semboller tamamiyle farklı durumlarda kullanılabilecek seviyede çok amaçlı mıydılar. Bu meselenin henüz incelenmemiş ve tartışmalı olması değinmiş olduğumuz nesnel zorlukların listesini devam ettirebileceğimiz noktasına getiriyor.

Orta çağın başlarına ait Türk runik yazısı ve çeşitli damgavari işaretlerin araştırılma tarihi yüz yıla yakın bir süredir devam etmektedir. Geçen zaman dilimi içerisinde pek çok eser hem makale, hem de genelleştirilmiş monografi şeklinde yayımlanmıştır.

Son zamanlarda, Orta çağın başlarında tek bir runik yazının veya onun yerel varyantlarının değil, birbirinden ayrı birkaç alfabe sisteminin olduğu fikri herkesçe kabul görmektedir.¹ “Don” ve “Kuban” diye adlandırılan iki yazı grubu Hazarya alanı için nitelenmiştir. Üstelik, son yazı grubu, uzmanların çoğunluğunca Türk-Bulgar etnik grubu ile ilişkilendirilmektedir.² Avrasya Türklerinin runik yazısının araştırılması şüphesiz ki, uçsuz bucaksız bir konudur. Genel olarak Salt-Mayak medeniyetinin Alan'lara ait materyallere dayanılarak Hazar Kağanlığı içerisindeki halkın runik ve damgavari işaretlerinin kavranılmasının ilk ön denemesi V. E. Flerova tarafından yapılmıştır.³

* Bu makale К вопросу о рунических и тамгообразных знаках тюрко-болгар таврики VIII-X вв. başlıklı Rusça aslından Türkçeye Risbek Alimov tarafından çevrilmiştir.

¹ Kızlasov, 1998, s. 75.

² Pletneva, 2000, s. 218.

³ Flerova, 1997.

İşbu çalışmada VIII.-X. yüzyılın ilk yarısını kapsayan dönemdeki Kırım yarımadası ile XI. yüzyılın başlarını kapsayan dönemdeki Güney-doğu Tavrika'nın Türk-Bulgar ahalisinin büyük çoğunlukla henüz yayımlanmamış runik ve damgavari işaretlerinin bazı tipleri ele alınacaktır. Bu açık konunun karmaşık ve zor olması, yukarıda değindiklerimizin yanı sıra, birçok sebepten dolayı yarımada'daki Türk-Bulgar medeniyetinin aşırı derecede Bizanslaşmasından da kaynaklanmaktadır. Bu yüzden, Tavrika Türk-Bulgarlarının runik ve damgavari işaretlerinin incelenmesi için gerekli arkeolojik kaynaklar çok azdır. Şunu da şimdiden söylememizde fayda var ki, çalışmamızın konusu itibariyle bizim ilgi alanımıza, yarımada'nın Türk-Bulgar ahalisine ait seramik parçalarda, kiremitte, kemik ve taştan yapılmış parçalarda bulunan çeşitli tasvirler ile stilize resimleri girmeyecektir. Yine aynı sebepten dolayı, seramik kapların hemen hemen tüm tipleri üzerinde ve çeşitli parçalarda büyük sayıda bulunan Grekçe yazıtlar ile değişik duvar yazılarını incelemiyoruz. Bu çalışma, yarımada'nın Güney-doğu kısmındaki Türk-Bulgarlarının Salt-Mayak medeniyetine ait, daha çok incelenmiş bazı anıtlara dayanan ön bir genelleştirmenin ilk denemesidir. Bu çalışmayı değerli kılan başka bir unsur da, çalışmada gösterilecek tüm işaretlerin yarımada'daki Türk-Bulgar ahalisi ile ilişkisinin ispatlanmış olması ve bir başka malzeme bulunmadığı takdirde bu veya öteki anıtın kime ait olduğunu belirten etnik markör görevi üstlenebilmesindedir. Değindiğimiz konunun ele alınmasından doğan öznel zorluklar, uzun yıllar boyunca yapılan araştırmalar sonucu elde edilen malzemenin henüz bütünü'nün bilim dünyasına kazandırılmamış, bazılarının da şimdilik deşifre edilmemiş ve uzmanların özel incelemesini beklemekte olmasından kaynaklanmaktadır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi çalışmamızda Güney-doğu ve kısmen Güney Kırım'daki Türk-Bulgarların VIII.-X. yüzyıla ait runik ve damgavari işaretlerine ilişkin tüm veri bankasının genelleştirme denemesi yapılmıştır. Orta çağ başlarındaki Sugdeya'nın savunma duvarlarında çıkan bloklar, çoğunluğunu kab detaylarının oluşturduğu çeşitli parçalar, aşık kemiği ve çatı kiremiti üzerinde bulunan işaretler toplanmıştır. Yarımada'nın Türk-Bulgar kurganlıklarındaki mezar taşı kaplamaları üzerindeki ve Museviliği kabul eden Hazarlar için yapılmış Musevi mezar taşlarının ters tarafındaki damgavari işaretler ayrı bir kaynak kategorisi oluşturmaktadırlar. En değerli malzeme, aşağıda bahsedeceğimiz, runik ve damgavari işaretler bulunan emsalsiz iki zoroastri tapınak modeli ile kemik iğnedanlıktır. Kaynakların her bir kategorisini, onlara ait runik ve damgavari işaretleri ile birlikte ele alacağız. Runik ve damgavari işaretlerin, çağdaş arkeologlarca uygulanan ve tek olan şekil tipolojisi her kaynak kategorisinin kendi içinde ele alınacaktır.

II. VIII.-X. yüzyıla ait Sugdeya ve Mangup'un savunma duvarlarındaki taş bloklar üzerindeki işaretler:

Bu işaretler koleksiyonu Mangup'taki kazılardan çıkan 56 kireç taşı bloğundan oluşan koleksiyonun yanı sıra, belirtilen tarihî döneme ait Sugdeya'nın yeterince

araştırılmamış ve Sugdeya savunma duvarlarının iyi şekilde korunmamış olmasından dolayı çok az sayıdaki örnekle temsil edilmektedir. Mangup'tan çıkan ve diğerlerine kıyasla daha tam olarak yayımlanmamış bu işaretler yalnızca birer tasvirde değil, monogram oluşturan işaretlerden de oluşmaktadır.⁴ Sugdeya işaretlerine kıyasla onlar hem icra tekniği, hem de çizim şekli bakımından daha çeşitlidir. (Resim 1. 8) Onları detaylı bir şekilde inceleyen A. G. Gertsen çeşitli işaretleri şekil bakımından ikiye, ayrıca "patronomik" diye adlandırdığı sekiz gruba ayırmaktadır.⁵ Sugdeya'dan gelen işaretlerin ana kısmı savunma duvarlarının Kuzey-doğu kısmında, diğerlerine kıyasla daha iyi incelenmiş, IX.-X. yüzyıla ait küçük bir alandan çıkmıştır. Bunlar esasen ölçüleriyle olduğu gibi, detaylarının çizimi bakımından da farklılık gösteren çeşitli ikili diş, üçlü diş tasvirleridir. Üçlü diş tasvirli bloklardan birinin (Resim 1. 1) savunma duvarına bitişik inşa edilen evin duvar parçaları arasından çıkması ilginçtir. Ön çalışma sonucu Türk tapınağı olarak addedilen Orta çağın ilk dönemlerine ait bir yapının incelenmesi sırasında yüzeyinde "Kuş pençesi" şeklindeki damga olan iri bir taş bloğu bulunmuştur. Bunun yanı sıra, bir de tipolojisi bakımından birbirine yakın damgavari üç işaretin bulunduğu bir taş bloğun var olduğunu da belirtelim (Resim 1. 2). Birinci. Mahalle olarak adlandırılan alanda IX.-X. yüzyıla ait savunma duvarının Kuzey-batı kısmında bulunan, üzerinde Sugdeya'daki damgavari işaretler arasında bir benzeri olmayan, ancak Aramey alfabesindeki işaretlere benzer iki işaret hakkedilmiş iri bir taş blok istisna oluşturmaktadır. Aynı yerde Cenovalılar döneminde tekrar kullanılmış, üzerinde net bir şekilde yukarıda bahsettiğimiz Sudak kalesinin XV. savunma duvarı alanındaki tasvirlerle aynı olan ve ikili diş tasvir edilen bir taş blok da bulunmuştur. Burada Sugdeya'nın liman bölgesinden çıkan saray duvarının bir parçasını özellikle zikrelelim. Onun dış yüzünde dörtgenle çerçeveslendirilmiş gamalı haç şeklindeki güneşin etkisiyle oluşmuş bir işaret oyulmuştur (Resim 1. 3) Onun dini bir kompleks ile bağlantısı olabileceği ihtimal dışı değildir. Farklı teknikle yapılmış, değişik oran ve ölçülere sahip, ancak ortak prototipe dayanan tek tipli işaretlerin bulunması, araştırmacılar tarafından kabilenin ailelere parçalandığı, dolayısıyla ailelere has damgaların olduğu görüşüyle ilişkilendirilmektedir. Bunu üzerinde aynı kökten gelme işaretlerin birkaç tasviri olan taşların varlığı doğrulamaktadır.⁶

III. Seramik kaplar üzerindeki işaretler:

Bu grup, henüz sayıca çok az olan kaynak kategorisidir. Bu çalışmada Sugdeya ve Tepsen harabelerinin VIII.-XX. yüzyıla ait seramik karmasının tetkiki verilmektedir. Bu kategorideki işaretlerin şimdilik yalnızca beşi, tarafımızca kesin olarak damgavari işaret kabul edilmiştir. Bunlar icra tekniği bakımından birbirinden farklı, duvara işlenmiş dört üçlü diş tasviri ile bir beş uçlu yıldız tasviridir (Resim 2. 6-10).

⁴ Gertsen, 1990, s. 114-119.

⁵ Gertsen, 1990, s. 118-119.

⁶ Nahapetyan, 1988, s. 102.

Onlardan ikisinin Karadeniz boyu tipindeki anforların cidarında tespit edilmesi dikkat çekicidir (Resim 2, 6, 9). Onlardan üçüncüsü şerit şeklinde kulpu olan testinin dip kısmında, dördüncüsü ise X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyılın başlarına ait cilalı testinin kesitte oval olan kulpunun cidara yapıştırıldığı alt kısmındadır (Resim 2). Yıldız tasviri ise, X. yüzyılın ikinci yarısına ait armut şeklindeki anforun gövdesinde bulunmuştur. Büyük bir olasılıkla ilk dört işaret, mamulleri üreten ustaları, sonuncu ise kesin olarak anfor sahibini göstermektedir. Bu gruba, Kırım'ın güney sahili anıtlarından olan büyük küplerin ağız kısmında tespit edilen işaretler de katılır.⁷ (Resim 1, 12)

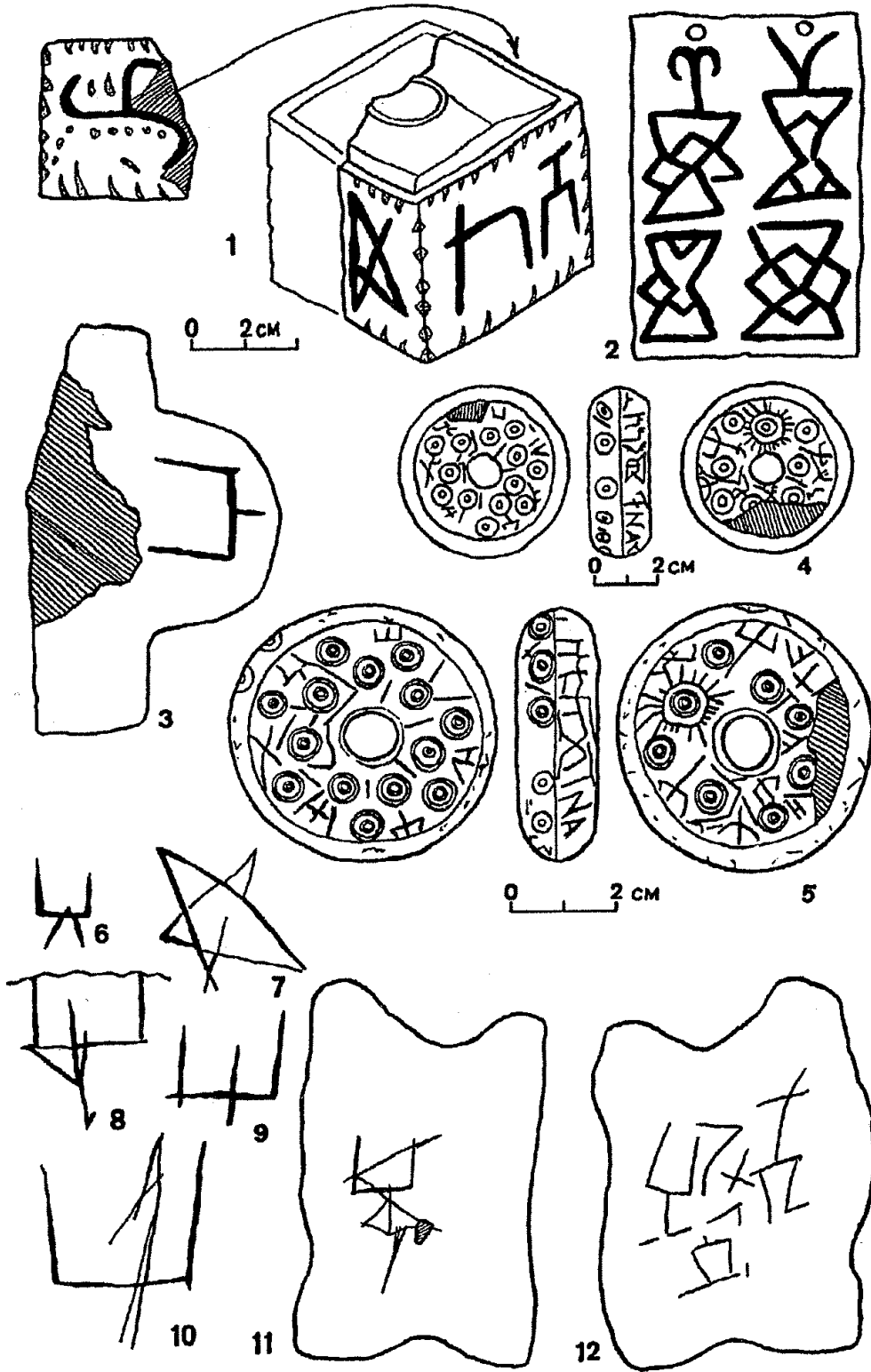
IV. Aşık kemikleri üzerindeki işaretler:

Buluntuların ayrı bir kategorisini aşık kemikleri üzerindeki çeşitli işaretler oluşturmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi onların damga veya runik işaret olarak isnat edilmesi ispat edilmemiştir ve çok şüphelidir. Bununla birlikte aşık kemiklerinin yalnızca oyun değil, dinî unsur taşıdığı görüşü de vardır.⁸ Bununla ilgili olarak, çalışmamızda kullandığımız, VIII.-X. yüzyıla ait aşık kemiklerinin büyük çoğunluğunda herhangi bir düzeltilme iznine rastlanılmadığı gibi, hemen hemen tümünde hiçbir delik, içine kurşun doldurulmuş olanlar dahil, yoktur. Bahsettiğimiz gibi, bu çalışmada aşık kemikleri üzerindeki tasvirleri detaylı olarak tahlil etmeyeceğiz. Çünkü bu ayrı bir inceleme konusudur. Kısaca şunu belirtelim ki, tasvirlerin büyük çoğunluğu basit yatay çizgilerden, bazıları da ortadan kırık izlerinden oluşmaktadır. Nadiren de bazen görülür, bazen görülmez biçimde yapılmış dikey çizgi eşliğinde görünmektedir. İkinci geleneksel grubu bazen yatay çizgiler eşliğinde verilen "merdiven" ve "ızgara" şekilli çeşitli örnekler teşkil etmektedir. Üçüncü grup ise tek ve çift çizgilerle belirtilmiş diyagonali, buna ek olarak kareyi dörde bölen haç işareti, noktalarla doldurulmuş karmaşık geometrik şekli ve ağı, dikey çizgiler ortamında çizilmiş diyagonali olan kare ve dikdörtgenlerin tasviridir. Günümüzde aşık kemikleri üzerindeki işaretlerin esas çoğunluğunun, "dünya ağacı" denen ve dünyanın yatay ve dikey yapılışını simgeleyen sembollerle bir bağı olduğuyla ilgili görüşün delillerle doğrulandığını söyleyebiliriz.⁹ Tepsen harabelerindeki meskun bir kompleksten çıkan iki aşık kemiği emsalsiz sayılır. (Resim 2, 11, 12). Onların birinde muhtemelen, ikili diş ve açılı şeklindeki iki damga, diğerinde de büyük bir olasılıkla altı sembolden müteşekkil damgavari bir yazıt çizilmiştir. Sembollerden üçü değişik ikili dişlerdir, biri haç tasviri, diğeri açılı ve sonuncusu da Arap rakamıyla "yedi" sayısı şeklindeki işaretlerdir. Bize göre, aşık kemikleri üzerindeki damgavari işaretlere Kırım'da olduğu gibi, Türk-Bulgar medeniyetinin yayıldığı bölgelerin tümünde bulunan anıtlar içerisinde ilk defa rastlanılmaktadır.

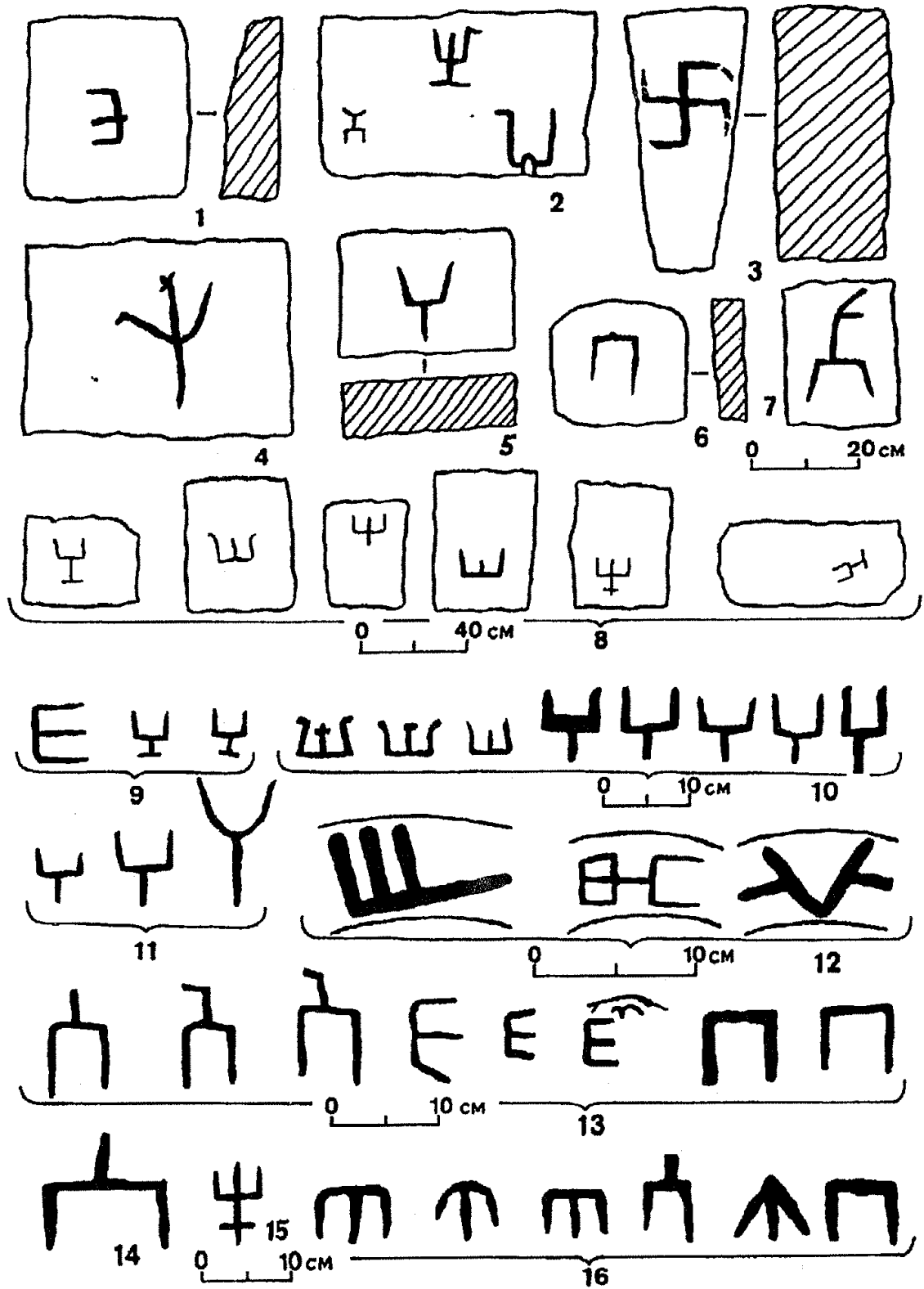
⁷ Jacobson, 1979, s. 78, resim 47.

⁸ Nahapetyan, 1989, s. 78.

⁹ Nahapetyan, 1989, s. 78.

Resim 1. VII-X yy. Kırım Türk-Bulgarlarına ait damgavari işaretler. 1-8; mesken, dini, istihkam ve defin yapılarındaki işaretler. 1-7 Sugdeya'da; 8 Mangup'ta (A.G. Gertsen'e göre). 9-16. Kiremit ve küplerdeki işaretler. 9. Bakla'da; 10, 16: Eski-Kermen, 11. Mangup, 12. Krasnolesye, Kaçi-Kalyon ve Bakla'da bulunan küplerin ağızları. 13,14 Gonçarnoye.

Resim 2. VIII-X yy. ait Kırım Türk – Bulgarların damgavari işaretleri. 1-2: Movskoye köyü; 3. Sugdeya'nın liman kısmı; 4. Gurzuf kalesi, taş parça (O.İ. Dombrovskiy'e göre); 5. Gurzuf kalesi, taş parça (i. a. Baranov'a göre); 6-10: Sıgdeya'da. 11-12. Tepsen harabeleri.

V. Kiremit üzerindeki işaretler:

Bu grup, sayıca en küçük koleksiyondur. Diğer taraftan Kırım'da bulunan kiremitler üzerindeki işaret ve nişanlar yeterince iyi incelenmiştir. Bununla ilgili çeşitli temsili katalogları ve tipolojileri yayımlanmıştır, ancak bunlar daha çok Kırım'ın güney kısmında bulunan Bizans ve büyük çoğunluğu Hristiyanlara ait Bizanslaşmış anıtları kapsamaktadır.¹⁰ Bu objelerin, Türk-Bulgarlara ait işaret ve nişanlara tipolojisi bakımından yakın olmalarına rağmen, Bakla, Partenit ve Mangup'ta bulunan kiremit parçaları üzerindeki işaretler hariç, Kırım'ın Salt-Mayak medeniyeti anıtları ve Türk-Bulgar etnosuna isnat edilmesi şüpheli görünmektedir. Bununla birlikte şunu belirtmemiz gerekir ki, Tepsen'de bulunan çok sayıdaki çatı kiremiti koleksiyonu içerisinde, büyük tapınak olarak adlandırılan yapının kazısı sırasında, bir Hristiyan anıtı için tipik olan işaret, nişan ve yazıt grubu ile birlikte, neşredilmiş olan bir kaç üçlü dış tasvirli parçalar da çıkmıştır.¹¹ (Resim 1, 15). Bununla birlikte birçok sebepten dolayı bu konu üzerinde ayrı bir araştırma yapılması gerekiyor.

VI. Salt kurganlığında (Sudak-VI, Sudak-II) bulunan mezar taşlarındaki ve Yedi mumluklu mezar taşları üzerindeki ters işaretler:

Bu kaynak kategorisi Türk-Bulgar mezarlıkları olan Sudak-II ve Sudak-VI'da bulunan mezar taşı kaplamalarından üçü tarafından temsil edilmektedir. Şunu belirtelim ki, ilk iki mezarın ortaya çıkması Kırım Türk-Bulgarlarının Hristiyanlaşması ile ilgilidir. 8 numaralı bir çocuk mezar taşı (Sudak VI) (Resim. 1, 6) ile 43 no'lu mezarın (Sudak II) (Resim 1, 5) kaplamasındaki bloklarda ikili dış tasvir edilmiştir (resim 2, 4).¹² İlk örnekte bu işaret yandaki blokta bulunan haç tasviri eşliğindedir. 227 nolu mezarın (Sudak II) kaplamasındaki bir taş blok üzerinde minora ve belirgin olmayan damga çizilmiştir. Üzerinde yedi mumluk tasviri ile Türk damgaları olan mezar taşları yarımada, özellikle onun Doğu kısmında ve sınırın ötesindeki alanlarda (Tamam yarımadası) yeterince iyi bilinmekte ve Museviliğe geçen Hazarlarla irtibatlandırılmaktadır.

VII. İğnedanlık ve zoroastrist tapınakları modelleri üzerindeki runik ve damgavari işaretler:

Bu kategori Tavrika Türk-Bulgarlarının runik yazısının rekonstrüksiyonu için paha biçilmez malzeme veren emsalsiz üç parça ile temsil edilmektedir.

Bunlardan ilki, 65 mm ölçüsündeki içi oyuk kemik iğnedanlıktır. (Resim 2, 2). Bu parça Kırım'ın Güney-doğusundaki Morskoye köyü civarında VIII.-X. yüzyıla ait bir Türk-Bulgar yerleşim yerinde bir dükkân dolgusunda bulunmuştur. Onun iki zıt yüzünde her birinde ikişer olmak üzere toplam 4 işaret iyi görünür şekilde birbirine

¹⁰ Jacobson, 1979, s. 67-70, 95-107.

¹¹ Jacobson, 1979, s. 70, resim 42-34.

¹² Mayko, Farbey, 1995, s. 77, resim 1,4,s. 79.

uygun tarzda çizilmiştir.¹³ İ. L. Kızlasov tarafından derlenmiş Asya ve Avrasya'daki runik işaretlerin dizinine dayanarak, verdiğimiz örnekler, birkaç sembolden birden oluşan kombinasyonlar teşkil etmektedirler. Onların temelinde bitişik dorukları olan iki üçgen şeklindeki iyi bilinen bir işaret yatmaktadır. İşaretlerin benzer kombinasyonları özellikle, Büyük Bulgarya ve Hazarya'da darp edilen Arap Kufi demir paralarının taklidinde rastlanmaktadır. (Fomin, 1988, s. 194, Resim 9, 4, 4a). Bizim işaretlerin bunlardan farkı ise, açılı biçimindeki ikincil işaretlerin aynı şekilde dizilmesi ve iki üst kombinasyonda ayrı bir işaret olan uzantının bulunmasıdır. İncelenmekte olan işaretlerin deşifre edilmesi ayrı bir araştırma konusu sayılır.

İkincisi, Sudak rayonu Morskoye köyü civarında bulunan adı geçen yerleşim noktasından çıkan toprakta bulunan, kilden yapılmış tapınak modelidir (Mayko, 1996, s. 145, resim 1,6-8) Bu parça, ilk şeklinin 1/2 ölçüsünde muhafaza edilmiş bir yapı modelidir. Model 7.1 x 6.0 cm. ebadında ve bir küpü andırıyor (Resim 2. 1). Parçanın üst kısmı koni şeklinde çıkıntısı olan stilize çatı ve duman çıkması için yapılmış stilize delik tasvirinden oluşuyor. Tüm üst ve yan kenarlar kırmızı boya ile doldurulmuş keltiklerle süslenmiştir. Bu keltikler arasında aynı boya kullanılarak fırça ile aşağıdan yukarıya doğru ateşin alevlerine benzer küçük eğik çizgiler yapılmıştır.

Küpün, biri tamamıyla, ikisi kısmen korunmuş olan yan yüzeylerinde ham kil üzerine, içine kırmızı boya doldurulmuş dört işaret çizilmiştir. Modelde tasvir edilen işaretler, gamalı haç şeklindeki güneş işareti ve kadehvari ikili dış dışında, Avrasya'daki runik yazı sisteminde bulunmuyor, ancak Orta Farsça (Pehlevi)'daki seslerin işaretlenmesinde kullanılan Aramey alfabesindeki işaretlere uygun düşmektedir.¹⁴ Yazıtın yorumu hâli hazırda meselenin spesifik olması sebebiyle yapılamamaktadır. Onun dilinin teşhis edilmesi parçanın kime ait olduğu bakımından büyük öneme sahiptir. Parçanın kendisi biçiminin bariz geometrik şekilleri ile kendisini gösteren eski ve Orta çağ Doğu yapılarına benzer. Bunun emsalini İran'daki Helenistik ve Sasani dönemlerine ait anıtlarda görüyoruz. Böylece, Sasani dönemine ait İran'daki benzer tipteki yapılar zoroastri tapınaklarının en yaygın tipi olmuştur.

Üçüncüsü, 8.0 x 7.5 cm. ölçüsünde, pişmiş kilden yapılmış dinî bir yapı modeli parçasıdır. İlk şeklinin 1/2 ölçüsünde korunmuş model bir küp şeklindedir ve Sugdeya'nın liman kısmında, yukarıda bahsettiğim üzerinde gamalı haç bulunan saray taşı ile aynı komplekste, X. yy. ikinci yarısına ait tabakada bulunmuştur. Korunmuş olan bir yüzünde Hristiyan tapınağının kubbesini andıran, biri diğerinin üstünde duran stilize yüksek iki pencerenin gösterildiği çıkıntı vardır. Muhafaza olmuş mihrabın alt yüzeyinde ikili dış şeklindeki (Resim 1. 3) damga kazanmıştır. Üst ucunda küçük basamaklı bir seki vardır. Parçanın alt yüzünden üst yüzüne geçen delik yapılmıştır. Parçayı ilk haline getirmek için çalışırken, kubbevari çıkıntıların

¹³ Mayko, 1996, s. 145, Resim 1,5.

¹⁴ Djanov, 1996, s. 42-44.

muhtemelen yan yüzeylerin üçünde var olduğunu söylememiz gerekir. Parçanın dördüncü tarafında kapı tasvir edilmesi gerekirdi. Bu çıkıntılarda bulunan duvar gözleri ilahların heykellerini dikmek için tahsis edilmişti. Eğer tapınak hükümdar töreni yapılması için tahsis edilecekse, oraya hükümdarların heykelleri yerleştirilirdi. Muhtemelen, bu parça da merkezinde ocağı ve ilâh heykelleri için yapılan nişleri olan zoroastriist tapınağı modelidir. Bunun gibi tapınakların en çok bilineni 1. Kuşan hükümdarı Kanışka tarafından yaptırılan, Afganistan'daki Surh-i Kotal sayılır. Tepsen harabeleri kazısı sırasında bulunan, bir hayvanın iri kalça kemiğine kazılmış, yazıta benzer şekiller oluşturan işaretler ayrı bir incelemeye tâbi tutulmayı hak etmektedir. Ancak, onların tam olarak runik veya damgavari işaretler olup olmadığını söylemek zordur. Onların, anıtın isnat olduğu ahalinin iktisadî hayatı ile ilgisi olduğu ihtimali de vardır.

VIII. Dağlık Kırım'ın mağara ve inlerinde bulunan runik işaretler:

Kırım'ın dağlık bölgeleri ile dağ eteklerindeki mağara ve inlerde korunmuş bulunan Türk runik işaretleri, günümüze dek fazla incelenmemiş olarak kalmaktadır. Bu grubun en canlı anıtları Karasu nehrinin orta akımında, Akkaya ve Sarıkaya dağ kütleesindeki kaya uçurumlarında bulunmaktadır. Burada, günümüzde sundurma ve mağaralarda tespit edilen 5 obje olduğu bilinmektedir. Onların analog olarak ele alınması yarımada'daki Türk-Bulgar ve Türk-Hazarlara isnat edilen işaretlerin kime ait olduğunu daha doğru tespit etmemize imkân veriyor.

IX. İğ'in şist taşından yapılan parçasındaki işaretler.

Bu grup, şimdilik, Gurzuf kalesindeki X. yüzyıla ait yangın tabakasında bulunan taş parçayla temsil edilmektedir.¹⁵ Parçanın yan yüzleri ile düz satırları "Kopt gözü" şeklindeki tasvir ile bezenmiş olup, düz şekildeki Türk runlarıyla kaplıdır. (Resim 2. 4, 5) Üzerinde runik işaretler olan böyle bir parçanın bulunması ender, ancak Orta çağın başlarına ait arkeolojik anıtlar içerisinde bilinen bir olaydır. Gurzuf'taki parçanın doğru okunuşu ayrı bir özel inceleme konusudur. Maalesef, runik işaretlerin O. İ. Dombrovskiy'in yayımındaki tasviri ile foto resimden İ. A. Baranov tarafından el ile yapılan kopyesi arasında detaylar açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ancak kesin olan şudur ki, taş parçadaki damgavari işaretler arasında birkaç haç tasvirinin eşlik ettiği üçlü diş tasvirinin türleri daha çoktur. Buna yakın bir motifi Türk-Bulgar harabesi Tepsen'deki kazı çalışmalarında elde edilen malzemelerden olan aşık kemiği üzerindeki damgavari yazının incelenmesinde gözlemlemiştik.

Son olarak belirtelim ki, bu çalışma kaçınılmaz kabahat ve hatalarıyla, VIII.-X. yüzyıl Kırım Türk-Bulgarlarının ve X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyıl başlarındaki Kırım'ın Güney-doğusunda yaşayan Türk ahalinin runik yazıları ve

¹⁵ Dombrovskiy, 1974, s. 49, resim 27, 10.

damgavari işaretlerinin rekonstruksiyonu için arkeolojik kaynakların karma incelenmesinin ilk denemesidir. İ. L. Kızlasov'a göre günümüzde Hazar ve Bulgar runik alfabesinin deşifre edilmesi, paleografisinin özgün olması dolayısıyla mümkün değildir. Ancak, bilim dünyasına kazandırılan her ek malzeme, Hazarya'nın yazılı anıtlarını okumaya ve anlamaya bir adım daha yaklaşmamıza imkân veriyor ki bu da Türkolojide XXI. yüzyılın en büyük buluşlarından olacaktır.¹⁶

BİBLİYOGRAFYA

- İ. A. Baranov, *Tavrika v epohu rannego srednevekovya (saltovo-mayatskaya kul'tura)*, Kiev, 1990. 166 s.
- İ. A. Baranov-V. V. Mayko, "Pastirsko-penkovskata kultura i problemt za razselvaneto na prablgarskite plemena ot Srednoto Podneprovie i Tavrika", *Bulgarite v Severnoto Priçernomorie*, IV, V-Tırnov, 1995, s. 71-88.
- İ. A. Baranov-V.V. Mayko, "Komplekst saltovski sorjeniya v Sudakskata krepost", *Bulgarite v severnoto Priçernomorie*, V, V-Tırnov, 1996, s. 71-88.
- D. V. Djanov, "Votivna model hramu iz Shidnogo Krimu", *Mijnarodna arheologična konferentsiya studentiv i molodiğ vçeniğ*, Kiev, 1996, s. 187-189.
- Ya. Dimitrov, "Znatsi po zidovete na monumentalni postroyki v Pliska", *Pliska-Preslav*, 6, Şumen, 1993, s. 69-78.
- O. i. Dombrovskiy, Srednevekovye Poseleniya i "İsari" Krimskogo Yujnoberejya", *Feodal'naya Tavrika*, Kiev, 1974, s. 5-56.
- V. E. Flerova, *Graffiti Hazarii*, Moskva, 1997.
- A. V. Fomin, "Runičeskiye znaki i tamgi na podrajaniyağ Kufičeskim monetam X v." *Sovetskaya arheologiya*, 1988/4, s. 187-198.
- A. G. Gertsen, "Krepostnoy ansambl Mangupa", *MAIET*, 1. Simferopol, 1990, s. 87-166.
- A. L. Jacobson, *Keramika i keramiçeskoye proizvodstvo srednevekovoy Tavriki*, Leningrad, 1979.
- P. Ivanov, "Km vprosa za runičeskoto pismo na Prabilgarite", *Dobrudja*, 1990/7, s. 53-61.
- İ. L. Kızlasov, "Noviye danniy e o proishojdenii i rasprostraneni drevnetyurskoy runičeskoj pismennosti Yevrazii", *Problemi na prablgarskata istoriya i kultura*, Sofiya, 1991. s. 16-27.
- İ. L. Kızlasov, *Runičeskiye pismennosti yevraziyskiğ stepey*, Moskova 1994.
- İ. L. Kızlasov, "Materiali k ranney istorii tyurkov", *RA*, 1, 1988, s. 71-83.
- A. E. Lyutsenko, "Drevniye yevreyskiye nadgrobniye pamyatniki, otkritiye v nasıpyağ Fanagoriyskogo gorodişça", *Trudi III Mejdunarodnogo syezda oriyentalistov s. Peterburge 1876 z.*, SPb, 1880, s. 573-580
- V. V. Mayko, "Kompleksti prablgarski pametnitsi ot VII-X vv. kray s. Movskoye v yugo-iztoçen Krim", *Bulgaritev severnoto Priçernomoriye*, 5. V-Tırnov, 1996, s. 127-148.
- V. V. Mayko-O. M. Farbey, "Hristiyanizatsiya tyurko-bolgar Krimu v svitli arheologičniğ djerel", *Arheologiya*, 1995, 4 s. 75-81
- V. E. Nahapetyan, "Znaki stroiteley na kamnyağ Mayatskogo gorodişça", *Sovetskaya arheologiya*, 1988/3, s. 91-105.
- V. E. Nahapetyan, "O naznaçeni znakov na Astragalāğ (saltovo-mayatskaya kul'tura)", *Ranniye bolgarı v vostoçnoy Yevrope*, Kazan, 1989, s. 73-89.
- E. A. Paşina, "Srednevekovaya keramika Yujnoy Tavriki", *Feodalnaya Tavrika*, Kiev, 1974, s. 56-94.
- E. A. Paşina, "Eski-Kermenskaya bazilika", *Arhitekturno-arheologičeskiye issledovaniya v Krimu*, Kiev, 1988, s. 36-59.
- E. A. Paşina, "Torjişçe v Partenitağ", *Vizantiyskaya Tavrika*, Kiev, 1991, s. 64-100
- S. A. Pletneva, *Oçerki hazarskoy arheologii*, Jerusalim, 2000, 364 s.

¹⁶ Pletneva, 2000-s. 220.